

بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر شادابی اجتماعی در حضور متغیرهای حمایت اجتماعی و دینداری

احسان رحمانی خلیلی^۱

چکیده

شادابی اجتماعی به دلیل آنکه همواره با خرسندی، خوش‌بینی و امید و اعتماد همراه است می‌تواند به منزله کاتالیزور، نقش تسریع‌کننده‌ای در فرایند توسعه یک جامعه داشته باشد. سؤال اصلی مقاله حاضر این است که؛ بنا به اهمیت و جایگاه سرمایه اجتماعی در توسعه آیا می‌توان از آن به منزله عاملی اثرگذار بر شادابی اجتماعی سود جست؟ و تأثیر سرمایه اجتماعی بر شادابی اجتماعی در حضور متغیرهای حمایت اجتماعی و دینداری چگونه است؟

رویکرد مقاله حاضر اثبات‌گرایی و از نوع توصیفی - تبیینی است. متغیر شادابی اجتماعی براساس شاخص‌های لیندنبرگ اندازه‌گیری و پرسش‌نامه پس از بررسی روایی و پایایی، با تلفیق روش نمونه‌گیری طبقه‌بندی و خوشه‌ای چند مرحله‌ای، با برآورد حجم نمونه از طریق فرمول کوکران، بین ۸۱۰ خانوار در پنج منطقه شهر تهران در سال ۱۳۹۲ اجرا شد.

یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که متغیر دینداری بر حمایت اجتماعی و دینداری و حمایت اجتماعی بر سرمایه اجتماعی موثرند و در نهایت سرمایه اجتماعی بر شادابی اجتماعی نیز موثر است.

واژه‌های کلیدی

شادابی اجتماعی، سرمایه اجتماعی، حمایت اجتماعی، دینداری، شهروندان تهرانی.

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۰/۲۳ پذیرش: ۹۲/۱۱/۱۹

۱. دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، عضو استعدادهای درخشان باشگاه پژوهشگران جوان دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال.
ehsan5171@gmail.com

❖ مقدمه

توسعه پایدار، پارادایم نوینی از رشد اقتصادی است که راه‌هایی را برای انسان‌ها باز می‌کند و از آن سو که در آن محوریت با انسان و نقاط ضعف توسعه‌نیافتگی است، مبنا را در بقای انسان، مجموعه حیات و تداوم آن در نسل‌های بعد می‌بیند، پس از طرح و عرضه، عالمگیر شده است و کشورها - اعم از توسعه‌یافته و کم‌توسعه - موظف شدند که در طرح‌های توسعه‌ای، جنبه پایداری را با تمام دقت در نظر بگیرند.

«رویکرد توسعه انسانی در هسته اولیه خود بر این نکته تأکید داشت که اندیشه‌ها و رویکردهای توسعه بیش از آنکه اقتصاد کلان را محور توسعه قرار دهند، می‌بایست رفاه افراد را، هدف غایی در نظر گیرند.» از این رو توسعه انسانی، فرایند غنا بخشیدن به گزینش‌های مردم است و اساسی‌ترین عوامل آن بهره‌مندی از زندگی طولانی و سالم برای آموزش، یادگیری و برخورداری از استانداردهای مناسب زندگی است. گزینه‌های بیشتر عواملی چون آزادی، تأمین حقوق انسانی، عزت نفس و شادابی را شامل می‌شود^۱ (یوان.دی.پی، ۱۹۹۰: ۱۰) به بیان دیگر، برنامه توسعه سازمان ملل، توسعه انسانی را فرایند گسترش دامنه انتخاب مردم و بالا بردن سطح رفاه و شادابی اجتماعی از طریق بسط قابلیت‌ها و کارکردهای آنها می‌داند. بر این اساس می‌توان به تغییرات همسوی توسعه و شادابی اجتماعی نیز اشاره کرد.

شادمانی به دلیل آنکه همواره با خرسندی، خوش‌بینی و امید و اعتماد همراه است، می‌تواند یک کاتالیزور، نقش تسریع‌کننده‌ای در فرایند توسعه یک جامعه داشته باشد. در جامعه ما ایران هر چند که هنوز فقدان شادی به لحاظ بین‌الذنهانی یک مسئله اجتماعی به شمار نیامده و همچنان آسیب‌های اجتماعی نظیر جرم، طلاق، فساد، خشونت، اعتیاد و ... در صدر مسائل اجتماعی در این حوزه باز شناخته می‌شوند، اما باید گفت که این مسائل همگی وجه منفی همان چیزی را باز می‌نمایانند که توجه و تمرکز بر وجه مثبت آن (که احساس شادابی بخشی از آن را تشکیل می‌دهد) می‌تواند تا حد قابل توجهی از میزان و اثرات مخرب این آسیب‌ها کاسته و علاوه بر آن با ایجاد فضایی با نشاط و امیدبخش بین افراد جامعه، جایگزین‌های جدید و پویاسازی را برای توسعه و ترقی پیشنهاد کند.

شادابی علاوه بر اینکه، یکی از مؤلفه‌های دائمی زندگی خوب است نیز یکی از ابعاد اساسی و

---

1. UNDP

بنیادین سلامت روان شناخته می‌شود (آزموده، ۱۳۸۲: ۱۰) و شاخصی است که در ارزیابی و مقایسه جوامع مختلف نیز بسیار از آن استفاده می‌شود. نتیجه موج چهارم پیمایش ارزش‌های جهانیان اینگلهارت نشان داد که متوسط سطح شادمانی نمونه ایران از بین ۶۹ کشور در رتبه ۶۱ قرار دارد (نائبی، ۱۳۷۴: ۳).

شادابی و احساس شادی از عوامل روانی بسیار مهمی محسوب می‌شود که می‌تواند دلایل اجتماعی متعددی داشته باشد. وجود شادابی در جامعه می‌تواند به افراد احساس امید دهد و آنها را در زندگی اجتماعی و شخصی خود به فعالیت وادارد و تلاش آنها را برای بهبود زندگی اجتماعی خویش برانگیزد. همچنین در فقدان شادابی، یأس، نگرانی و اضطراب، آسیب‌های اجتماعی از جمله اعتیاد، پرخاشگری، خودکشی زیادت‌تر است.

بر این اساس می‌توان به مفهوم سرمایه اجتماعی اشاره کرد که در جوامع انسانی ضرورتی حیاتی و اجتناب‌ناپذیر است و زمینه‌ساز آرامش و آسایش زندگی انسان‌هاست. تفاوت در میزان بهره‌مندی از سرمایه اجتماعی می‌تواند مهم‌ترین عامل در تحلیل فاصله کشورهای به اصطلاح شمال (دارای رشد اقتصادی و حیات سیاسی - اجتماعی پویا) و جنوب (دچار به تعارضات سیاسی - اجتماعی مخرب و نظام سیاسی غیرپاسخ‌گو) باشد. کشورهای دارای سرمایه اجتماعی بالا، به دلیل سطح بالای اعتماد و همکاری در سطوح مختلف اجتماع، شفافیت و مسئولیت‌پذیری نظام سیاسی و همچنین قواعد تنظیمی و ضمانت اجراهای مؤثر برای حراست از حقوق مالکیت و قراردادهای، به رشد و توسعه اقتصادی بی‌نظیری دست یافته‌اند که در یک مارپیچ هم‌افزا به افزایش سرمایه اجتماعی نیز می‌انجامد (شجاعی باغینی، ۱۳۸۷). کاهش سرمایه اجتماعی علاوه بر نتایج مهم در عدم شکل‌گیری توسعه پایدار در میان طبقات اجتماعی منجر به ایجاد شکاف و تنش‌های اجتماعی است و در میان طبقات اجتماعی، موجب کاهش رفاه اجتماعی و شادابی اجتماعی می‌شود. بنابراین، توجه به پدیده‌های فرهنگی - اجتماعی از جمله سرمایه اجتماعی که به پیشرفت و افزایش شادابی اجتماعی کمک می‌کند، امری الزامی است. بر این اساس، مهم‌ترین سؤال مقاله پیش‌رو این است که:

- بنا به اهمیت و جایگاه سرمایه اجتماعی در توسعه آیا می‌توان از آن برای عاملی اثرگذار بر شادابی اجتماعی سود جست؟

- اینکه تأثیر سرمایه اجتماعی بر شادابی اجتماعی در حضور متغیرهای حمایت اجتماعی و دینداری چگونه است؟

– میزان شادابی اجتماعی، سرمایه اجتماعی، حمایت اجتماعی و دینداری بین شهروندان
تهرانی چه میزان است؟

مطالعات پیشین

لزوم وجود شادی در زندگی فردی و جمعی افراد، اشتیاق بسیاری از صاحب‌نظران و محققان
را برای کاوش مفهوم شادابی و دستیابی به جامعه‌ای شاد برانگیخته و به علت شادابی اجتماعی
مقوله‌ای است که باید در ساختار یک جامعه قرار بگیرد، کلیه اجزای یک جامعه در ایجاد شادابی
نقش دارند، در این راستا تحقیقات بسیاری صورت پذیرفته است.

وینهون^۱ (۱۹۸۸) در یک بررسی به این نتیجه رسید که تا سال ۱۹۶۰ کل پژوهش‌های
مربوط به شادابی و مقوله‌های وابسته به آن از جمله رضایت، لذت و احساسات مثبت ۶۲ مورد
بوده است. از سال ۱۹۶۰ پژوهش‌های مربوط به شادابی افزایش یافت و سازمان‌های مختلفی به
بررسی شادابی پرداختند (آرگایل^۲، ۲۰۰۱). در این پژوهش‌ها سه جهت‌گیری اساسی را می‌توان
مشخص کرد: الف) در برخی از آنها سنجش شادابی هدف اصلی بوده است؛ ب) در برخی
پژوهش‌ها که بیشتر توجه شده، بررسی عوامل مؤثر بر شادابی مدنظر بوده است؛ ج) در گروهی
شیوه‌های افزایش شادابی ارزیابی شده‌اند.

در تحقیقات افه و فوش^۳ مشخص شد سازمان‌های دینی در فعالیتهای دینی نقش میانجی
را ایفا می‌کنند. چون ادیان از نشست‌های عمومی و از مراسم و مناسک برخوردارند، باعث
همکاری و تعاون و آگاهی از مسائل اجتماعی می‌شوند و نقش مؤثری در پیوند اجتماعی ایفاء
می‌کنند (افه و فوش، ۲۰۰۲). از طرفی آزموده، در بررسی خود به این نتیجه رسید که بین
جهت‌گیری مذهبی درونی و بیرونی و شادکامی افراد رابطه معناداری وجود دارد، به طوری که با
افزایش هر یک، دیگری نیز افزایش می‌یابد (آزموده، ۱۳۸۲). همچنین آدلر و فاگلی^۴ نشان دادند
که رضایت از زندگی از میزان خودآگاهی به خوش‌بینی و معنویت‌گرایی فرد متأثر است، به عبارت
دیگر هرچه افراد خودآگاه‌تر و خوش‌بین‌تر و از معنویت‌گرایی بالاتری برخوردار باشند، به همان

---

1. Veenhoven
2. Argyle
3. Offe and Fuchs
4. Adler & Fagley

میزان از رضایت بالاتری برخوردارند (آدلر، فاگلی^۱، ۲۰۰۵).

جانسون (۱۹۹۵) در پژوهش خود به این نتیجه رسید که هرگاه افراد مسن از همه جا قطع امید کنند، مذهب به آنها امید می‌دهد. مطالعه دیگری (میکلی، کارسون و سوکن، ۱۹۹۵) این نظریه را مطرح می‌کند که مذهب می‌تواند تأثیری مثبت (مثل ترغیب افراد به همبستگی اجتماعی، کمک به ایجاد معنا در زندگی) بر سلامت داشته باشد. این پژوهش همچنین گزارش داد که افراد برخوردار از دینداری درونی سطح بالا، افسردگی و اضطراب کمتری دارند. این افراد همچنین سطوح بالایی از قوی بودن من، همدلی و رفتار اجتماعی انسجام‌یافته را به نمایش می‌گذارند (به نقل از کولینز و وودز، ۱۳۸۲: ۸۱). در بررسی رابطه بین شادمانی، سرزندگی و رضایت شغلی، نتایج نشان می‌دهد که معرف‌هایی مانند شخصیت، عزت نفس، اعتقادات مذهبی و ... بر شادمانی افراد تأثیرگذار است (جعفری و همکاران، ۱۳۸۶).

نتایج تحلیل رگرسیون شرف‌الدین نشان داد که امیدواری و حمایت اجتماعی پیش‌بینی‌کننده احساس ذهنی خوشبختی هستند (شرف‌الدین، ۱۳۸۹). چین آوه و روستایی به این نتیجه رسیدند که هر چه شادکامی فرد بالاتر باشد نشان‌دهنده این است که از حمایت اجتماعی بالایی برخوردار است (چین آوه و روستایی، ۱۳۸۳).

نتایج موسوی نشان می‌دهد که انزوای اجتماعی در سطح خرد و سرمایه اجتماعی در سطح کلان دارای تأثیرات مستقیم و قابل‌توجهی بر شادمانی است که این نتیجه نشان می‌دهد «روابط همراه با اعتماد» را می‌توان یکی از مهم‌ترین تعیین‌کننده‌های شادمانی دانست. بررسی‌های بیشتر در این رابطه نشان داد خانواده و دوستان عمده‌ترین منبع تأمین‌کننده شادمانی موردنیاز به افراد به شمار آمده است که در شرایط فعلی، اغلب پناهگاهی در مقابل ناامنی و ناملازمات ناشی از محیط‌های خارجی را ایفاء می‌کنند (موسوی، ۱۳۷۸).

نتایج تحقیق زان زانگ و همکارانش حاکی از این امر بود که وضعیت سلامتی افرادی که از انسجام اجتماعی بالا و شبکه‌های اجتماعی بیشتری برخوردار بودند؛ در مقایسه با بقیه پاسخ‌گویان در حد مطلوبی قرار داشته است (زان زانگ^۲ و دیگران، ۲۰۰۳: ۲۳۰)

---

1. Adler, Fagley
2. Zunzunegui

❖ ادبیات نظری تحقیق

بیشتر نظریه پردازان معاصر تعریف رایجی از شادابی ارائه کرده‌اند. قضاوت کلی درباره زندگی، کلیتی است که در برگیرنده جنبه عاطفی و هم جنبه شناختی است. از عهد باستان به احساسات مثبت انسان از جمله شادابی توجه شده است و این در حالی است که در سال‌های آخر قرن بیستم، توجه به احساسات مثبت را آغاز کرده‌اند.

آیزنک^۱، شادی را واکنش مثبتی می‌داند که در مواجهه با صحنه‌ها و رویدادهای رضایت‌بخش پدید می‌آید و احساس خوشایندی است که بر اثر دستیابی به آنچه آرزو و انتظارش را داریم پدیدار می‌شود (آیزنک، ۱۳۷۵: ۱۷۲). آلن کار معتقد است که شادابی، حالت روانی مثبتی است که با سطح بالای رضامندی از زندگی، سطح بالای عاطفه مثبت و سطح پایین عاطفه منفی مشخص می‌شود (کار، ۱۳۸۵: ۱۰۴).

از طرف دیگر یکی از مفاهیم بسیار نزدیک به شادابی، مفهوم خوشبختی ذهنی است. به نظر داینر^۲، شادابی همان چیزی است که اکنون محققان این رشته آن را خوشبختی ذهنی می‌نامند (داینر، ۲۰۰۲ به نقل از آزموده، ۱۳۸۲: ۲۳). بعضی نیز خوشبختی ذهنی را یک متغیر مکنون، با حداقل دو مؤلفه می‌دانند: شادابی و رضایت از زندگی. مطابق این تفکیک مفهومی شادابی به بعد احساسی و رضایت به بعد شناختی خوشبختی ذهنی اشاره دارد. نتیجه تحقیقات نشان می‌دهد که این دو متغیر یک چیز را بررسی می‌کنند (گوندلاش^۳، ۲۰۰۴: ۳۶۷). تسوا^۴ نیز در این زمینه اظهار می‌دارد شادابی و رضایت از زندگی دو مقیاس از خوشبختی هستند که به لحاظ تجربی دارای همبستگی ولی به لحاظ مفهومی از هم جدا هستند (تسوا، ۲۰۰۱: ۲۶۹).

پس اگر بخواهیم درباره شادابی یک ملت بحث کنیم، بهتر است بگوییم آیا شهروندان آن کشور خود را شاداب تصور می‌کنند یا نه. بنابراین در اینجاست که واژه «شادابی اجتماعی» به کار برده می‌شود تا میزان شادابی ملت یا جمعی را نشان دهد.

اقتصاددانان معتقدند پول، یکی از عناصر مهم ثروت نقش‌های گوناگونی در ایجاد رضایت و شادابی دارد. بر طبق نظریه طبقه تفریحات ویلن^۵ (۱۸۹۹) مردم ثروتمند پول‌شان را با پوشیدن

---

1. Eysenck
2. Diener
3. Gundelach
4. Teso
5. Veblen

لباس‌هایی که به‌طور آشکارا برای کار مناسب نیست، نشان می‌دهند و در انواع تفریحات گران‌قیمت و وقت‌گیر سرگرم‌کننده شرکت می‌کنند که نشان می‌دهد آنها پول و وقت اضافی برای سوزاندن دارند (آرگایل^۱، ۱۳۸۳: ۲۲۵) و این‌گونه با تمایز قائل شدن میان خود و دیگران در خودشان شادابی ایجاد می‌کنند.

در سطح ملی و بین‌المللی نیز، درباره وضعیت اقتصادی کشورها و میزان شادابی مردم آنها تحقیقاتی شده است. نتایج کلارک و اسوالد^۲ (۱۹۹۴) نشان می‌دهد که با افزایش تولید ناخالص ملی سرانه^۳ میزان شادابی مردم افزایش می‌یابد.

علی‌رغم وجود نظریات و تحقیقاتی که درباره اهمیت پول بر افزایش شادابی، لین^۴ به افزایش قابل توجه درآمد؛ در سه دهه اخیر آمریکا توجه کرده است و معتقد است که همیاری و شادابی در طول این مدت کاهش یافته است. او این کاهش را به فشارها و نیروهای بازار ربط می‌دهد، نیروهایی که با تأکید بر پول، حوزه‌های خصوصی و خودمانی را کنار زده و منجر به تضعیف استعدادهای و افزایش اضطراب‌ها شده است (اوت، ۲۰۰۱: ۱). و سه کالایی را که در ارزیابی کیفیت زندگی باید اهداف نهایی در نظر گرفته شوند، به‌صورت زیر برمی‌شمارد: خوشبختی ذهنی، توسعه انسانی و عدالت (لین، ۲۰۰۰: ۱۰۳). به نظر لین در مقابل درآمد پولی که مشمول قاعده نفع حاشیه‌ای نزولی^۵ است، یک کالای رقابتی وجود دارد به نام همیاری^۶ شواهد نشان می‌دهند که همیاری و مصاحبت که خارج از حوزه بازار جریان دارند، سهم بیشتری در مقایسه با درآمد در خوشبختی افراد دارد. او به تحقیقات زیادی در آمریکا و اروپا اشاره می‌کند که منبع اصلی شادابی را به جای درآمد، حمایت اجتماعی^۷ می‌دانند. مفهوم حمایت اجتماعی به نظر لین به لحاظ اینکه با تجربیات، تکثیر و تشدید نمی‌شود، به جای آن بهتر است از مفهوم همیاری برای پوشش دادن به حوزه خانوادگی و دوستی استفاده کرد (همان: ۱۰۴). به نظر لین در طول نیم قرن اخیر در جوامع فردگرا با وجود اینکه تقاضای کالاهایی از نوع همیاری کم نشده و عرضه آن رو به زوال است ولی در جوامع جمع‌گرا، همیاری نسبتاً وافر و درآمد به‌طور نسبی کمیاب است. لین در

---

1. Argyle
2. Clark & Oswald
3. Gross National Product Per Capital
4. lane
5. diminishing marginal utility
6. companionship
7. social support

راستای تأیید نظریه‌اش، به یافته‌ای از مطالعه داینر (۱۹۹۵) اشاره می‌کند که مردم در کشورهای فردگرا شادترند؛ اما هنگامی که درآمد آنها کنترل شد، این رابطه اهمیت خود را از دست می‌دهد (همان: ۱۱۹)). سؤال اساسی این است که چرا افراد ثروتمند به‌طور ابتکاری ترجیحات و خواسته‌هایشان را تغییر نمی‌دهند؟ برای مثال، اگر زمان صرف شده با دوستان شادی‌آفرین است، چرا مردم مدت زمان این تعاملات را بالا نمی‌برند؟ لین در پاسخ اظهار می‌کند که مردم و فرهنگ‌ها همیشه تا حد زیادی از سنت‌های قدیمی پیروی می‌کنند. رشد اقتصادی به‌طور آشکارا سهمی دیرپا در شادابی داشته است. بیشتر افراد ثروتمند به دنبال درآمد بالاتر، ثروت مادی انباشته هستند و نمادهای منزلتی جدیدتری را صاحب می‌شدند. مسلم است که آنها در جریان اعلان دائمی تقاضای محصولات جدید، تأیید و تقویت می‌شوند. آنها به تعبیر بریکمن و کمپیل در دام «چرخه لذت‌جویی»^۱ گرفتار آمده‌اند. بنابر نظر لین دولتمردان چندان قادر به تحریک مردم به منظور تغییر و جابه‌جایی ترجیحات‌شان نیستند و تنها دانشمندان اجتماعی می‌توانند از طریق اثبات اهمیت این جابجایی، نقش خود را ایفاء کنند (اوت، ۲۰۰۱: ۴۳۶).

آهوویا^۲، راه حلی که برای این معما مطرح شده این است که توسعه اقتصادی منجر به سطح بالاتری از میانگین خوشبختی ذهنی می‌شود البته نه از طریق افزایش میزان مصرف؛ بلکه از طریق ایجاد فرهنگ فردگرایی که در آن افراد به دور از تشریفات و التزامات اجتماعی، به پیگیری شادابی خودشان ترغیب و تشویق می‌شوند (آهوویا، ۲۰۰۲: ۲۴). شاینز (۲۰۰۰) با رویکردی چندسطحی سعی در تحلیل همزمان داده‌های سطح ملی و سطح فردی در یک مدل ساده کرده است. شاینز دریافت که زندگی در یک کشور غنی، بیشتر از افزایش درآمد فردی، دارای تاثیرات مثبت بر خوشبختی ذهنی افراد است.

یکی از دلایل هم‌بسته بودن جمع‌گرایی در کشورهای فقیر نیز وجود سازوکار بقای فرهنگی است که زائیده ضرورت انسجام گروه است. نتایج تحقیقات نشان داده‌اند که اگر تنها به زیرمجموعه کشورهای فقیر نگاه شود، جمع‌گرایی، سازوکار بقاء دارای رابطه‌ای مثبت با خوشبختی ذهنی است (آهوویا، ۲۰۰۸: ۲۹).

بر این اساس مطابق با نظریات بوردیو (۱۹۹۲)، پاتنام (۱۹۹۳) و کلمن (۱۹۸۸) - نظریه‌پردازان اصلی

1. Hedonic treadmill
2. Ahuvia

سرمایه اجتماعی - مفهوم سرمایه اجتماعی را می‌توان، شبکه‌های روابط اجتماعی تعریف کرد که با هنجارهای اعتماد و بده‌بستان مشخص شده و به نتایج حاوی منفعت متقابل منجر می‌شوند. سرمایه اجتماعی را می‌توان همانند منبع کنش در نظر گرفت که نتایج گسترده و متعددی در بردارد. این منبع کنش بر بسیاری از عوامل اجتماعی از جمله شادابی اجتماعی تأثیر چشمگیری دارد.

طبق نظریه نیازها ویلسون معتقد است که منابع و شرایطی که همبستگی مثبتی با شادمانی دارند، بازتابی از نیازهای اساسی انسان هستند. برای مثال از این یافته که تأهل با خوشبختی ذهنی رابطه مثبت دارد، می‌توان دریافت که تماس اجتماعی و حمایت اجتماعی از نیازهای مهم بشر هستند. طرفداران نظریه نیازها می‌گویند تفاوت‌های خوشبختی ذهنی را می‌توان به‌وسیله منابعی که ملت‌ها در اختیار دارند تا نیازهای اساسی شهروندان‌شان را رفع کنند، تبیین کرد (داینر: ۲۰۰۲).

ترنر^۱ سرمایه اجتماعی را به معنای عضویت افراد در گروه‌های رسمی و غیررسمی و همچنین نهادهای رسمی و غیررسمی، درجه انسجام اجتماعی، همبستگی اجتماعی، تراکم عضویت اجتماعی در گروه‌های محلی، انجمن‌های داوطلبانه، روابط و پیوندهای اجتماعی متقابل و اعتماد اجتماعی در نظر می‌گیرد و مطرح می‌کند که نظام پیوند اجتماعی به‌طور مستقیم بر علایق و آگاهی افراد تأثیر می‌گذارد. در جوامعی که بنا به دلایل مختلف روابط و پیوندهای اجتماعی در سطح مطلوبی قرار ندارد و افراد از تعاملات اجتماعی عقلایی اجتناب می‌کنند، شکل‌گیری و رشد سرمایه اجتماعی به کندی صورت می‌گیرد و در نتیجه در این گونه جوامع پدیده فردگرایی خودخواهانه رشد می‌کند و متعاقب آن همبستگی اجتماعی کاهش می‌یابد. کاهش سطح تمایلات اجتماعی (سرمایه اجتماعی) افراد را دچار انزوای اجتماعی می‌کند و احساس انزوا و احساس تنهایی در سطح جامعه گسترش می‌یابد (ترنر، ۲۰۰۳: ۶۱۹-۶۲۹).

فوکویاما معتقد است که هنجارهای هر جامعه نقش تعیین‌کننده‌ای در به‌وجود آمدن سرمایه اجتماعی دارند (پاتنام، ۱۳۸۴: ۱۲). کلمن نیز دو عامل از عواملی که سبب ایجاد و گسترش سرمایه اجتماعی می‌شوند را ایدئولوژی و هنجار می‌داند. ایدئولوژی بر اساس اعتقاداتی مانند لزوم کمک به یکدیگر یا عمل به سود دیگری، سبب پدید آمدن سرمایه اجتماعی می‌شود. از این‌رو، آن دسته از اعتقادات مذهبی که بر ضرورت کمک و عمل به نفع دیگران تأکید دارند، عامل مهمی در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند. اگر در درون گروه اجتماعی، هنجارهای مؤثر

1. Turner

و نیرومندی مبنی بر اینکه فرد باید منافع شخصی را رها کرده و به سود جمع عمل کند وجود داشته باشد، سرمایه اجتماعی شکل خواهد گرفت (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۷۴). او بر نقش اصلی ساختارهای سنتی خانواده و مشارکت مذهبی در ایجاد سرمایه اجتماعی، تأکید می‌کند و بیان می‌دارد که آنچه اصلاحات مذهبی را در نظر «وبر» مهم جلوه داد، این نبود که مردم را به صداقت، همیاری و صرفه‌جویی تشویق می‌کرد، بلکه این بود که این خصایص برای نخستین بار به‌طور گسترده‌ای بیرون از خانواده به کار برده می‌شد (فوکویاما، ۱۹۹۹: ۱۲).

دورکیم، دین را منشأ اصلی اصول اخلاقی و همبستگی اجتماعی شناخته است. به نظر او گردهمایی مردم در مراسم مذهبی، هم باعث تقویت باورهای دینی شده و هم موجب به‌وجود آمدن احساسات پرشور و شدید و سپس باعث تقویت پیوند بین مردم می‌شود (دورکیم، ۱۳۸۳: ۴۸۰). او دین را نیرویی می‌داند که در درون فرد احساس الزام اخلاقی و هواداری از درخواست‌های جامعه را ایجاد می‌کند (کوزر، ۱۳۷۷: ۱۹۷). همچنین لنسکی معتقد است که دین از دو جنبه «مشارکتی» و «معاشرتی» برخوردار است. به نظر او بعد مشارکتی به میزان حضور در برنامه‌ها و فعالیت‌های رسمی و جمعی نهاد دین اشاره دارد و بعد معاشرتی به داشتن پیوندهای دوستانه و عاطفی با هم‌کیشان و اعضای کلیسای خود اشاره دارد (روبرتز، ۱۹۹۵: ۱۴؛ شجاعی‌زند، ۱۳۸۲: ۴۱) که موجب گسترده‌تر شدن حمایت اجتماعی در سطح جامعه می‌شود.

مطالعات انجام شده پیرامون حمایت‌های اجتماعی موجود در شبکه‌های اجتماعی بر این مطلب تمرکز داشته‌اند که هر چه شبکه شخصی وسیع‌تر و متنوع‌تر باشد فرد قدرت مقابله با مشکلات را بیشتر داشته و کمتر در مقابل مشکلات آسیب‌پذیر است (ولمن، ۱۹۹۹: ۲۱).

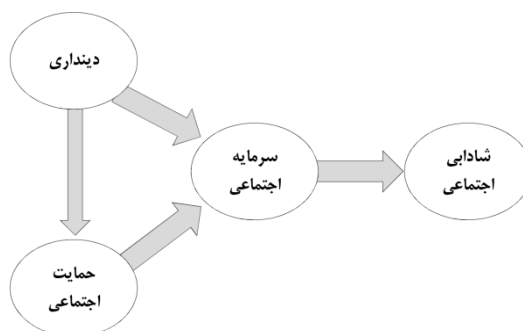
حمایت اجتماعی اشاره بر دسترس قرار داشتن مجموعه‌ای از منابع و روابطی می‌کند که این منابع در موقع لزوم باید از سوی فرد، خانواده یا جامعه فراهم شده باشد تا شهروندان از شادابی اجتماعی برخوردار باشند. دوستان، آشنایان، خانواده، مدیران شهری و دولتمردان با ایجاد مجموعه‌ای از خدمات عینی و اطلاعاتی می‌توانند به شادابی اجتماعی افراد کمک کنند. این خدمات و منابع موجب می‌شود که فرد احساس مراقبت، دوست داشتن، عزت نفس و ارزشمند بودن را با خود احساس کند که این ارزش‌ها و احساس‌ها از طریق ارتباط با شبکه‌های اجتماعی در سطح جامعه و خانواده که افراد دارند، شکل می‌گیرد. به نظر آرمسترانگ حمایت اجتماعی یعنی احساس تعلق داشتن، پذیرفته شدن و مورد عشق و محبت قرار گرفتن؛ به این طریق برای هر

بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر شادابی اجتماعی... ❖ ۱۰۳

❖ سال شانزدهم، شماره سی و دوم، زمستان ۱۳۹۴

فرد یک ارتباط امن می‌آورد که احساس محبت و نزدیکی از ویژگی‌های اصلی این روابط است (آرمسترانگ^۱، ۱۳۷۲: ۸۷). حمایت‌های اجتماعی از شهروندان، افراد جامعه را قادر می‌سازد تا توانمندی رویارویی با مشکلات روزمره زندگی و بحران‌های زندگی را داشته باشند و به‌خوبی آنها را سپری کنند. در نهایت می‌توان گفت که، شادابی افراد نوعی ارتباط با جمع‌گرایی آنها دارد و تقویت سرمایه اجتماعی در اثر متغیرهایی چون دینداری و حمایت اجتماعی موجب افزایش شادابی اجتماعی افراد می‌شود. با توجه به ادبیات نظری که پیش‌تر گفته شد، مدل نظری زیر ارائه می‌شود.

مدل نظری

فرضیات

۱. به نظر می‌رسد دینداری با حمایت اجتماعی رابطه معناداری دارد، به‌طوری که با افزایش دینداری حمایت اجتماعی افزایش می‌یابد؛
۲. به نظر می‌رسد دینداری با سرمایه اجتماعی رابطه معناداری دارد، به‌طوری که با افزایش دینداری سرمایه اجتماعی افزایش می‌یابد؛
۳. به نظر می‌رسد حمایت اجتماعی با سرمایه اجتماعی رابطه معناداری دارد، به‌طوری که با افزایش حمایت اجتماعی سرمایه اجتماعی افزایش می‌یابد؛
۴. به نظر می‌رسد سرمایه اجتماعی با شادابی اجتماعی رابطه معناداری دارد، به‌طوری که با افزایش سرمایه اجتماعی شادابی اجتماعی افزایش می‌یابد؛
۵. به نظر می‌رسد سرمایه اجتماعی با حضور دو متغیر دینداری و حمایت اجتماعی بر شادابی اجتماعی مؤثر است.

1. Armstrong

روش تحقیق

این تحقیق با رویکرد اثبات‌گرایی و از نوع توصیفی - تبیینی است که به دنبال شناسایی عوامل مؤثر بر شادابی اجتماعی است. واحد تحلیل آن شهروندان تهرانی (سطح خرد) هستند. از لحاظ معیار زمان یک تحقیق مقطعی است، که در یک زمان صورت گرفته و واقعیت را در یک برهه از زمان یعنی در اردیبهشت ماه سال یک هزار سیصد و نود و دو بررسی و در نهایت با توجه به اینکه به دنبال شناخت و کمک به حل یک مسئله اجتماعی است در دسته تحقیقات کاربردی قرار می‌گیرد.

جامعه آماری تحقیق پیش‌رو شامل کلیه شهروندانی است که ساکن شهر تهران هستند. ابزار گردآوری داده‌ها، در این تحقیق پرسش‌نامه بوده است؛ که از پنج قسمت عمده مربوط به متغیرهای زمینه‌ای و اصلی تحقیق، در ۸۱ سؤال آمده است. سؤالات مربوط به متغیرهای اصلی به صورت طیف لیکرت با نمره‌گذاری ۱ تا ۵ شد. برای محاسبه حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شد. در این تحقیق برای اطمینان، حجم نمونه ۱۰ درصد بیش از میزان برآورد شده، انتخاب شد که پس از حذف پرسش‌نامه‌های ناقص و داده‌های پرت این تعداد به ۸۱۰ پرسش‌نامه رسید. انتخاب نمونه با تلفیق نمونه‌گیری طبقه‌بندی متناسب و خوشه‌ای چند مرحله‌ای صورت گرفته است. در نمونه‌گیری حاضر پنج منطقه شمال، جنوب، شرق، غرب و مرکز شهر تهران به منظور طبقه در نظر گرفته شد که به ترتیب مناطق ۳، ۱۶، ۸، ۵ و ۶ برای نمونه انتخاب شده است، بنابراین سهم هر منطقه در نمونه، متناسب با سهم آن در جامعه آماری است.

ابزارهای پژوهش

سنجش متغیر شادابی اجتماعی

نظریه تولید عملکرد اجتماعی، خواستار این است که مردم تلاش کنند از طریق بهینه‌سازی دو هدف جهانی (بهبود فردی و جمعی) و پنج هدف راه‌گشایی که از طریق آنها این دو هدف نیز حاصل می‌شود (راحتی، انگیزش برای رفاه فردی، شأن، تصدیق‌های رفتاری و عطوفت برای بهبود جمعی)، شرایط زندگی‌شان را بهبود بخشند و شادابی‌شان نیز افزایش یابد (لیندنبرگ، ۱۹۹۳: ۲۰، لیندنبرگ، ۲۰۰۰: ۶۴۹). بر این اساس، از سنجش لیندنبرگ که شامل دو بعد بهبود اجتماعی (عواطف، بهبود رفتاری و شأن (منزلت) و بهبود فیزیکی (آسایش و انگیزش) نیز استفاده شده است. شادابی اجتماعی در این پژوهش پرسش‌نامه‌ای است که لیندنبرگ تدوین کرده است (نیوبوئر و دیگران، ۲۰۰۵).

جدول ۱. ابعاد محوری عناصر مفهومی متغیر شادابی اجتماعی

مفهوم	ابعاد	خرده ابعاد	گویه	
شادابی اجتماعی	بهبود اجتماعی	محبت	آیا مردم به شما توجه می کنند؟	
			آیا اگر شما مشکلی داشته باشید مردم به شما کمک می کنند؟	
			آیا فکر می کنید مردم شما را عاشقانه دوست دارند؟	
			احساس سهولت و راحتی کامل از در کنار دیگران بودن داشته اید؟	
			آیا احساس می کنید به اندازه کافی مردم به شما اهمیت نمی دهند؟	
	تأیید رفتاری		آیا آنان از نقش و حضور شما در گروه قدر دانی می کند؟	
			آیا مردم شما را قابل اعتماد می دانند؟	
			یا شما احساس می کنید برای مردم مفید هستید؟	
			آیا مردم فکر می کنند شما کارها را بهتر از دیگران انجام می دهید؟	
			آیا آنان احساس می کنند بار مسؤلیت هایتان را بردوش آنان می گذارید؟	
	منزلت		آیا مردم شما را با نفوذ و مؤثر می شناسند؟	
			آیا شما از موفقیت خودتان راضی هستید؟	
			آیا فکر می کنید شما پیشرفت زیادی کرده اید؟	
			آیا شما را فردی مستقل می دانند؟	
			آیا شما به دلیل کاری که انجام می دهید در میان آنان شهرت دارید؟	
بهبود فیزیکی	آسایش		تا چه میزان احساس آرامش می کنید؟	
			تا چه میزان احساس سلامتی کامل می کنید؟	
			تا چه میزان احساس تناسب اندام می کنید؟	
			تا چه میزان احساس وضعیت جسمانی مناسب دارید؟	
			تا چه میزان احساس درد دارید؟ (برای مثال درد فیزیکی)	
	انگیزه			آیا فعالیت ها شما را مشتاق به انجام دادن ادامه کار می کند؟
				آیا واقعاً از فعالیت ها لذت می برید؟
				چند وقت یک بار کاری که انجام می دهید با تمرکز کامل است؟
				آیا احساس می کنید زندگی برایتان کسل کننده است؟
				آیا کاری برایتان جالب است؟

سنجش متغیر سرمایه اجتماعی

بانک جهانی سرمایه اجتماعی^۱ را پدیده‌ای می‌داند که حاصل تأثیر نهادهای اجتماعی، روابط انسانی و هنجارها بر کمیت و کیفیت تعاملات اجتماعی است و تجارب این سازمان نشان داده است که این پدیده تأثیر قابل توجهی بر اقتصاد و توسعه کشورهای مختلف دارد (بانک جهانی، ۲۰۰۳). ابعاد سرمایه اجتماعی که در این تحقیق با استفاده از ابعاد بانک جهانی استفاده کرده ایم

1. The World Bank of Social Capital

❖ عبارت است از: گروه‌ها و شبکه‌ها، اعتماد^۲، اطلاعات و ارتباطات^۳، جامعه‌پذیری و امنیت^۴، فعالیت‌های سیاسی و اقدامات توانمندسازی (گروتاارت^۵ و دیگران، ۲۰۰۳).

سنجش متغیر حمایت اجتماعی

حمایت اجتماعی، میزان برخورداری از محبت، همراهی و توجه اعضای خانواده، دوستان و سایر افراد تعریف شده است. برخی حمایت اجتماعی را واقعیتی اجتماعی و برخی دیگر آن را ناشی از ادراک فرد می‌دانند (علی‌پور، ۱۳۸۵: ۱۳۴). حمایت اجتماعی شکل‌های مختلفی دارد مانند حمایت‌های اطلاعاتی، مبادله‌ای، عاطفی، ابزاری، مادی و اجتماعی (فرلاندر، ۲۰۰۳: ۷۶). حمایت‌های اجتماعی از نظر ولمن انواع متفاوتی دارند که عبارت است از: حمایت مصاحبتی، حمایت عاطفی، حمایت خدماتی، حمایت مالی، حمایت اطلاعاتی و حمایت مشورتی (ولمن، ۱۹۹۲: ۲۱۰). فیشر نیز بر سه نوع حمایت تأکید می‌کند که عبارت است از: حمایت مشورتی، حمایت مصاحبتی و حمایت عملی (فیشر، ۱۹۸۲: ۱۲۸). در این تحقیق، برای سنجش حمایت اجتماعی، ترکیبی از نظر ولمن و فیشر در سه بعد در نظر گرفته شد، یعنی حمایت عملی (حمایت مالی و اقتصادی)، حمایت عاطفی و مشورتی (بحث در مورد مشکلات و مسائل، مشاوره و نصیحت)، حمایت کسب اطلاع و آگاهی (مبادله اطلاعات در زمینه‌های علمی، آموزشی و تحصیلی).

سنجش متغیر دینداری

با بررسی عناصر مشترک تعاریف مربوط به دین، می‌توان دین را مجموعه‌ای از اعتقادات، احساسات و اعمال فردی و جمعی که به یک حقیقت متعالی (خدا) مرتبط است تعریف کرد؛ و دینداری مفهومی است که به پذیرش این اعتقادات و انجام اعمال خاص و به‌طور کلی تابع دستورات دین و مجری آنها بودن اشاره دارد (حبیب‌زاده خطبه‌سرا، ۱۳۸۴: ۴۹). دینداری واژه‌ای ملازم با دین است، به‌گونه‌ای که هرگاه در باب تعریف دین به‌طور مبسوط بحث و نتیجه‌گیری شود، آن‌گاه تعریف دینداری نیز بر مبنای این معرفی یعنی تعریف دین استوار خواهد شد. به عبارت دیگر، تعریف دینداری، امری است که کمتر مورد اختلاف و مناقشه است چراکه به‌نوعی

-
1. Groups and Networks
  2. Trust
  3. Social acceptance and Inclusion
  4. Empowerment and Political Action
  5. Grootaert

حضور دین دلالت می‌کند (شجاعی‌زند، ۱۳۸۲: ۳۶). در این مقاله، در سنجش دینداری سه بعد اعتقادات، اخلاقیات و اعمال بررسی شده است (مهدوی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۵۳).

جدول ۲. تعریف عملیاتی مربوط به متغیر دینداری

مفهوم	ابعاد	خرده ابعاد
دینداری	اعتقادات	اصول دین
		فروع دین
		باورهای دینی
	اخلاقیات	مصادیق اخلاقی: بدگویی، دشنام و ...
	اعمال	عبادات
		شبه عبادیات
غیرعبادی		

برای بررسی روایی^۱ پرسش‌نامه، از اعتبار محتوایی^۲ استفاده شده است که بر این نکته تأکید دارد که آیا تعاریفی که برای مفاهیم ارائه شده است، مفاهیم مورد نظر را می‌سنجد یا نه. برای تأمین روایی محتوایی مفاهیم تحقیق از شیوه توافق داوران استفاده شد و ضمن مشورت با اساتید مجرب از پیشنهادهاى ایشان برای رفع ایرادهای مربوط به تعاریف مفاهیم اصلی تحقیق و سؤالات مربوط به سنجش آنها، استفاده شد. برای سنجش پایایی^۳ از روش آزمون آلفای کرونباخ استفاده شده است که پرسش‌نامه در یک تحقیق مقدماتی با حجم نمونه‌ای معادل ۳۵ نفر از شهروندان تهرانی که به صورت تصادفی انتخاب شدند، اجرا شد. نتایج آزمون آلفای کرونباخ گویای این مطلب بود که پرسش‌نامه سنجش میزان شادابی اجتماعی و متغیرهای مستقل از پایایی مطلوبی برخوردارند، به طوری که متغیر شادابی اجتماعی با میزان آلفا ۸۹ درصد، سرمایه اجتماعی ۷۷ درصد، حمایت اجتماعی با ۸۲ درصد و دینداری ۹۲ درصد است. در مجموع، آلفای تمام متغیرها مقدار مناسبی است.

لازم به توضیح است که تمامی متغیرها از طریق نرم‌افزار اسپس‌اس‌اس، برای ارائه آمار توصیفی با فرمان ری‌کد^۴ (به طوری که تفاوت بیشترین نمره از کمترین نمره کسب‌شده محاسبه، و در پنج گروه مساوی تقسیم شده‌اند)، در سطح سنجش رتبه‌ای و برای بررسی آمار استنباطی با فرمان کامپیوت^۵، در سطح سنجش فاصله‌ای بررسی شده است.

1. Validity
2. Content Validity
3. Reliability
4. Recode
5. Compute

یافته‌ها

در این قسمت با استفاده از آمار توصیفی و استنباطی به توصیف متغیرها و آزمون فرضیه‌های تحقیق می‌پردازیم:

جدول ۳. توزیع فراوانی و درصدی متغیرهای مستقل و وابسته

دینداری	حمایت اجتماعی		سرمایه اجتماعی		شادابی اجتماعی	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
خیلی کم	۱۸	۲/۲	۱۲	۱/۵	۶	۰/۷
کم	۳۸	۴/۷	۱۸۷	۲۳/۱	۴۰	۴/۹
متوسط	۱۱۷	۱۴/۴	۳۸۲	۴۷/۲	۱۶۰	۱۹/۸
زیاد	۲۶۷	۳۳/۰	۱۹۹	۲۴/۵	۳۶۳	۴۴/۸
خیلی زیاد	۳۷۰	۴۵/۷	۳۰	۳/۷	۲۴۱	۲۹/۸
مجموع	۸۱۰	۱۰۰/۰	۸۱۰	۱۰۰/۰	۸۱۰	۱۰۰/۰

سال شانزدهم، شماره سی و دوم، زمستان ۱۳۹۴

با توجه به جدول ۳، در متغیر شادابی اجتماعی ۵/۶ درصد از افراد زیاد و خیلی زیاد و میزان قابل توجهی است و اما در مقابل متغیر حمایت اجتماعی ۵۸/۴ درصد افراد حمایت اجتماعی خیلی کم یا کم می‌شوند که این میزان جای بررسی و تأمل دارد. همچنین در متغیر سرمایه اجتماعی نیز نتایج نشان می‌دهد که میزان آن مطلوب نیست. در حالی که ۸۸/۷ درصد افراد میزان دینداریشان زیاد و خیلی زیاد است.

بررسی فرضیات اصلی

جدول ۴. همبستگی پیرسون بین متغیرهای مستقل تحقیق

سرمایه اجتماعی	حمایت اجتماعی	دینداری	شدت رابطه	دینداری
**۰/۲۲۷	**۰/۲۴۸	۱	میزان معناداری	
۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۸۱۰	فراوانی	
**۰/۳۶۷	۱	**۰/۲۴۸	شدت رابطه	حمایت اجتماعی
۰/۰۰۰		۰/۰۰۰	میزان معناداری	
۸۱۰	۸۱۰	۸۱۰	فراوانی	
۱	**۰/۳۶۷	**۰/۲۲۷	شدت رابطه	سرمایه اجتماعی
	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	میزان معناداری	
۸۱۰	۸۱۰	۸۱۰	فراوانی	

نتایج فرضیات ۱ و ۲ و ۳ که مربوط به بررسی روابط بین متغیرهای مستقل مدل تحقیق است، در جدول ۴ با هم آمده است که به‌طور خلاصه می‌توان اشاره کرد که در هر سه فرضیه میزان Sig = ۰/۰۰ است. به عبارت دیگر، در هر سه فرضیه رابطه همبستگی معنادار وجود دارد.

به طوری که با افزایش یک متغیر، متغیر دیگر فرضیه افزایش پیدا می کند.

جدول ۵. همبستگی پیرسون بین متغیرهای سرمایه اجتماعی و شادابی اجتماعی

سرمایه اجتماعی	شادابی اجتماعی	
**۰/۴۸۴	شدت رابطه	
۰/۰۰۰	میزان معناداری	
۸۱۰	فراوانی	

با توجه به نتایج جدول ۵ فرضیه چهارم نیز با میزان $\text{Sig} = ۰/۰۰$ تأیید می شود و میزان شدت این رابطه $r = ۰/۴۸$ تقریباً قوی است و همچنین این رابطه مثبت و مستقیم است، یعنی هر چقدر شادابی اجتماعی افزایش یابد، سرمایه اجتماعی نیز افزایش می یابد. حال با توجه به رابطه همبستگی بین متغیرهای مدل که در آزمون های پیرسون تفکیکی در جدول سه بررسی شد در اینجا برای بررسی رابطه تبیینی متغیرها، از تکنیک تحلیل مسیر، با رگرسیون خطی به روش اینتر استفاده می کنیم.

بررسی مدل تحقیق (تحلیل مسیر)

در حوزه مطالعات اجتماعی و اقتصادی روش های تحلیل چندمتغیره زیادی وجود دارند که به بررسی تاثیرات و روابط بین متغیرهای مطالعه شده می پردازند. این روش ها تاثیرات مستقیم یک متغیر بر متغیر دیگر را بررسی می کند؛ اما در این میان تحلیل مسیر از جمله تکنیک های چند متغیره است که علاوه بر بررسی تاثیرات مستقیم متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته، تاثیرات غیرمستقیم این متغیرها را بررسی می کند و روابط بین متغیرها را مطابق با واقعیت های موجود، در تحلیل وارد می کند (ادریسی، ۱۳۸۶).

جدول ۶. ضرایب رگرسیونی مربوط به مرحله اول تحلیل مسیر

معناداری	بیتا	ضرایب رگرسیونی استاندارد نشده		مقدار ثابت	میزان و معناداری آنووا	ضریب تعیین (R^2)
		ضرایب رگرسیونی استاندارد شده	بی			
۰/۰۰۰	۱۰/۶۷		۱/۳۰۲	۱۳/۸	F=73.84 Sig= ۰/۰۰	R ² = ۰/۲۳
۰/۰۰۰	۱۴/۹۳	۰/۵۰۰	۰/۰۱۳	۰/۱۹۲		
۰/۱۲۹	-۱/۵۱	-۰/۵۱	۰/۰۳۷	-۰/۰۵		
۰/۶۹۶	۰/۳۹۱	۰/۰۱۳	۰/۰۱۴	۰/۰۰۵		

با توجه به نتایج جدول ۶، مقدار ضریب تبیین به دست آمده برای تبیین شادابی اجتماعی $R^2=0/23$ است و از بین سه متغیر مستقل سرمایه اجتماعی، حمایت اجتماعی و دینداری، فقط سرمایه اجتماعی تأثیر مستقیم بر شادابی اجتماعی دارد. در نتیجه متغیر سرمایه اجتماعی در مرحله دوم تحلیل مسیر برای متغیر وابسته قرار می‌گیرد.

جدول ۷. ضرایب رگرسیونی مربوط به مرحله دوم تحلیل مسیر

مقداری	β	ضرایب رگرسیونی استاندارد نشده		میزان و معناداری آنووا	ضریب تعیین (R ²)
		انحراف استاندارد	بتا		
0/000	0/270 27	2/577	0/268	مقدار ثابت	F=73/84 Sig=0/00 R ² =0/15
0/000	4/344	0/145	0/161	دینداری	
0/000	9/917	0/331	0/944	حمایت اجتماعی	

با توجه به نتایج جدول ۷، مقدار ضریب تبیین به دست آمده برای تبیین سرمایه اجتماعی $R^2=0/15$ است و از بین دو متغیر مستقل حمایت اجتماعی و دینداری، هر دو متغیر تأثیر مستقیم بر سرمایه اجتماعی دارند و حمایت اجتماعی بیشترین تأثیر را بر آن دارد. در نتیجه، متغیر حمایت اجتماعی در مرحله سوم تحلیل مسیر برای متغیر وابسته قرار می‌گیرد.

جدول ۸. ضرایب رگرسیونی مربوط به مرحله سوم تحلیل مسیر

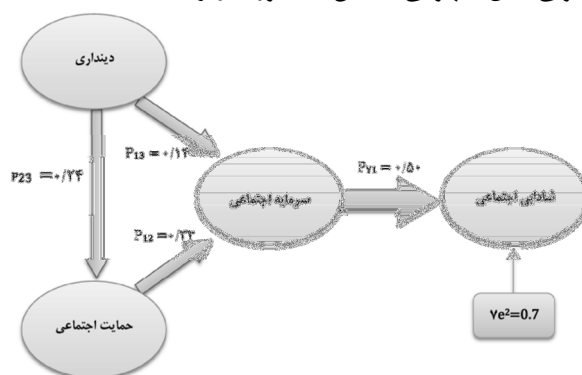
مقداری	β	ضرایب رگرسیونی استاندارد نشده		میزان و معناداری آنووا	ضریب تعیین (R ²)
		انحراف استاندارد	بتا		
0/000	8/178	0/915	7/482	مقدار ثابت	F=53/05 Sig=0/00 R ² =0/06
0/000	7/284	.248	0/097	دینداری	

با توجه به نتایج جدول ۸، مقدار ضریب تبیین به دست آمده برای تبیین حمایت اجتماعی $R^2=0/06$ است و متغیر دینداری تأثیر مستقیم بر حمایت اجتماعی دارد. حال با توجه به ضرایب تأثیر متغیرها در سه مرحله بالا در جدول زیر ضرایب تأثیر مستقیم و غیرمستقیم آنها محاسبه شده است.

جدول ۹. محاسبه تاثیرات مستقیم و غیرمستقیم

متغیر مستقل	مسیرهای مستقیم	ضرایب مسیرهای غیرمستقیم	اثرات غیر مستقیم	اثرات مستقیم	مجموع تاثیرات مستقیم و غیرمستقیم
سرمایه اجتماعی	$X_1 \rightarrow y$	-	-	۰/۵۰	۰/۵۰
حمایت اجتماعی	$X_2 \rightarrow y$	$\rightarrow y_1 \rightarrow X_2 X$	۰/۱۶	-	۰/۱۶
دینداری	$X_3 \rightarrow y$	$\rightarrow y_1 \rightarrow X_3 X$ $\rightarrow 2 \rightarrow X_3 X$ $X \square \rightarrow y$	۰/۱۰	-	۰/۱۰

ضرایب رگرسیونی مدل مفهومی تحقیق به صورت زیر است:

در تحقیقات اجتماعی - اقتصادی معمولاً شناسایی کلیه عوامل تأثیرگذار بر متغیر وابسته برای محقق مقدور نیست. بنابراین متغیرهای تحلیل مسیر همواره می توانند تنها بخشی از واریانس متغیر وابسته را تبیین کنند. چنانکه مقدار e^2 از عدد یک کم شود مقدار واریانس تبیین شده (که آن را با R^2 نشان می دهند) به دست می آید (کرلینجر و پدهازر، ۱۳۸۴: ۴۲۳). به عبارت دیگر:

$$R^2 = 1 - e^2$$

R^2 به دست آمده در رگرسیون چندمتغیره (که به طور همزمان همه متغیرها) ارائه شده است که مقدار ضریب تعیین برابر با ۲۳ درصد است، یعنی ۲۳ درصد از مجموع تغییرات متغیر وابسته توسط مدل تحلیلی فوق تبیین می شود. از طریق R^2 می توان ضریب خطا یا مقدار e را نیز محاسبه کرد.

$$R^2 = 1 - e^2$$

$$0/23 = 1 - e^2$$

$$1 - 0.23 = e^2 = 0/77$$

بنابراین، می‌توان گفت؛ مدل علی به دست آمده ۷۷ درصد واریانس متغیر وابسته را تبیین نمی‌کند.

نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج این مقاله، میزان شادابی اجتماعی شهروندان تهرانی بالا و جای خرسندی است. شادابی اجتماعی، یکی از احساسات ریشه‌ای مثبت و بسیار تأثیرگذار بر رفتار و حالات دیگر فرد نقش تعیین‌کننده‌ای در تأمین سلامت روحی و فیزیکی فرد و جامعه دارد. وجود شادمانی در جامعه می‌تواند به افراد احساس امید دهد و آنها را در زندگی اجتماعی و شخصی خود به فعالیت وادارد و تلاش آنها را برای بهبود زندگی اجتماعی خویش برانگیزد و می‌تواند تا حد قابل‌توجهی از میزان و تاثیرات مخرب این آسیب‌ها کاسته است و علاوه بر آن با ایجاد فضایی با نشاط و امیدبخش، بین افراد جامعه، جایگزین‌های جدید و پویاسازی را برای توسعه و ترقی پیشنهاد کند. از طرفی دیگر، نتایج مربوط به دینداری، بیرونی‌ترین متغیر مدل نیز در حد بالاست. باید اشاره کرد که گردهمایی مردم در مراسم مذهبی، هم باعث تقویت باورهای دینی و هم موجب به‌وجود آمدن احساسات پرشور و شدید می‌شود که باعث تقویت پیوند بین مردم می‌شود. بدین ترتیب، آئین‌های دینی با تقویت باورهای جمعی و اخلاقیات و نیز با پیوند شرکت‌کنندگان به یکدیگر، باعث همبستگی و ایجاد شادابی بیشتر شهروندان می‌شود. این در حالی است که میزان حمایت اجتماعی بین شهروندان کم است. اهمیت حمایت اجتماعی تا بدان جاست که یافته‌های بین فرهنگی (۱۹۹۵) لین نشان می‌دهد که منبع اصلی شادابی در آمریکا و اروپا را به جای درآمد، حمایت اجتماعی می‌دانند و معتقدند که کالای رقابتی وجود دارد به نام همیاری. شواهد نشان می‌دهند که همیاری و مصاحبت (نمادهای حمایت اجتماعی)، سهم بیشتری در مقایسه با درآمد در خوشبختی افراد دارد (لین، ۲۰۰۰: ۱۰۴).

از طرف دیگر، نتایج مربوط به سرمایه اجتماعی که حلقه مفقوده در پیشرفت از آن یاد می‌شود نیز در حد متوسط است و متغیر مهم در ایجاد توسعه پایدار باید توجه بیشتری به آن شود. سطوح بالای سرمایه اجتماعی در جامعه می‌تواند قدرت و مسئولیت افراد را توسعه دهد. در سال‌های اخیر نشان داده شده است که سرمایه اجتماعی با ایجاد حمایت و فراهم آوردن منبع مؤثری برای اعتماد به نفس و احترام متقابل، افزایش دسترسی به خدمات بهداشت محلی، تسهیل فرایند جلوگیری از جرم، ارتقای

امکان انتقال سریع اطلاعات پزشکی، ارتقای امکان الگوبرداری از هنجارهای رفتاری مرتبط با سلامت و ارتقای امکان کنترل اجتماعی بر رفتارهای انحرافی مرتبط با بهداشت، اهمیت به‌سزایی در سلامت مردم داشته است (لینداستروم^۱ و دیگران، ۲۰۰۶).

در راستای بررسی فرضیات تحقیق، نتایج حاکی از آن است که، دینداری بیرونی‌ترین متغیر بر حمایت اجتماعی تأثیر دارد و این دو متغیر نیز موجب تقویت و افزایش سرمایه اجتماعی می‌شوند و در نهایت سرمایه اجتماعی بر شادابی اجتماعی نیز مؤثر است. این نتایج در بیشتر تحقیقات و مطالعات پیشین و همچنین نظریه‌های جامعه‌شناسی تأیید می‌شود. در ادامه بیشتر به آن پرداخته شده است.

دورکیم معتقد است که دین به‌طور مدام جمع را می‌سازد و بازسازی می‌کند و این کار را با محکم کردن پیوندهایی که فرد را به جامعه متصل می‌کند، انجام می‌دهد. دین شرایط ضروری حیات اجتماعی و به دلیل آن حیات فردی را ابقا می‌نماید (جلالی مقدم، ۱۳۷۹: ۷۶) رابرتسون اسمیت دین را دارای دو کارکرد عمده می‌داند، یکی تنظیم‌کننده رفتار فردی و دیگری برانگیزاننده احساس اشتراک و وحدت اجتماعی برای خیر همگان و برای خیر گروه. مناسک بیان تکراری وحدت و کارکردهایی است که رفتار فردی را تنظیم و اشتراک اجتماعی را تحکیم می‌بخشد و افراد درصدد حمایت از هم‌کیشان بر اساس درک مشترک بر می‌آیند. تحقیقات نشان داده است که کفایت درک از حمایت اجتماعی، مهم‌تر از حمایت اجتماعی واقعی دریافت شده است. همچنین ثابت شده است که تعداد اعضای شبکه از لحاظ اهمیت، ارزش کم‌تری نسبت به دامنه روابط دارد (کوهن و دیگران، ۱۹۸۸: ۳۲۵). به اعتقاد ولمن نیز انواع حمایت‌های فراهم شده، بیشتر تحت تأثیر خصوصیات روابط هستند تا ویژگی‌های فردی. به عبارت دیگر، ویژگی‌های شبکه مهم‌تر از ویژگی‌های فردی هستند. بر این اساس، اندازه شبکه، ترکیب، تراکم و دیگر خصوصیات شبکه در ابعاد ساختی و تعاملی، بر میزان و نوع حمایت دریافتی تأثیر می‌گذارند (ولمن، ۱۹۹۲: ۲۴-۲۵). در شبکه وقتی از روابط صحبت می‌کنیم، معمولاً بر پیوندها تأکید داریم؛ چون روابط منتج به پیوند می‌شود و می‌تواند انواع متفاوتی را شامل شود.

پیوندهای گوناگون، حمایت‌های اجتماعی متنوعی را برای اعضای شبکه فراهم می‌سازند. به عبارت دیگر، با تنوع روابط، افراد به طیف وسیعی از حمایت‌های مختلف دست می‌یابند.

---

1. Lindstrom

حمایت‌های اجتماعی افراد را قادر می‌سازد تا توانایی رویارویی با مشکلات روزمره و بحران‌های زندگی را داشته باشند. به نظر ولمن (۱۹۹۲)، منبع حمایت و اینکه چه نوع پیوندهایی، چه نوع حمایتی را فراهم می‌کنند، از اهمیت به‌سزایی برخوردار است (باستانی و صالحی هیکویی، ۱۳۸۶: ۶۸). حمایت‌های اجتماعی از شهروندان، افراد جامعه را قادر می‌سازد تا توانمندی رویارویی با مشکلات روزمره زندگی و بحران‌های زندگی را داشته باشند و به‌خوبی آنها را سپری کنند.

کوب^۱ (۱۹۷۶) حمایت‌های اجتماعی را بر حسب سودمندی‌های آن یعنی احساس محبوبیت و ارزشمندی و تعلق به یک شبکه ارتباطی و پیوندهای دو جانبه با دیگران تشریح کرده است. و این موضوع نیز به تولید و بازتولید سرمایه اجتماعی نیز کمک خواهد کرد. کاستن از روابط اجتماعی باعث افزایش احساس بیگانگی در فرد می‌شود و از طرف دیگر احساس کنترل و اعتماد به نفس فرد را کاهش می‌دهد. افرادی که روابط اجتماعی گسترده‌تری دارند می‌توانند به منابع اجتماعی سطح وسیعی دسترسی پیدا کنند و دسترسی به این منابع، آنها را در موقعیت‌های ضروری حمایت می‌کند (کوهن و دیگران، ۲۰۰۳: ۴۶۸) و موجب افزایش شادابی اجتماعی شهروندان می‌شود.

همچنین از نظر دورکیم هر نوع قطع ارتباط بین فرد و جامعه به گونه‌ای که افراد در چارچوب‌های اجتماعی جذب نشوند (کاهش سرمایه اجتماعی)، زمینه‌ای آنومیک و مساعد برای رشد انحرافات اجتماعی است. در چنین حالتی نوعی فردگرایی افراطی، خواسته‌های فردی را در مقابل حیات اجتماعی قرار می‌دهد (توسلی، ۱۳۸۲: ۷۱). بر همین اساس، افراد منزوی شده و افرادی که اعضای شبکه خود را از دست می‌دهند به احتمال زیاد در معرض آسیب‌های روانی - اجتماعی متعددی قرار می‌گیرند. در نهایت اینکه وجود منابع اجتماعی مختلف باعث می‌شود افراد سلامتی روانی و اجتماعی خود را بهبود بخشند (کوهن و دیگران، ۲۰۰۳: ۴۶۸) و از این طریق شادابی اجتماعی در افراد افزایش یابد.

^۱. Cobb

منابع و مأخذ

- آرگایل، مایکل (۱۳۸۳). *روانشناسی ثادی*. ترجمه: فاطمه بهرامی، حسن پالاهاگ، حسن گوهری. تهران: نشر جهاد دانشگاهی، واحد صنعتی.
- آرمسترانگ، دیوید (۱۳۷۸). *جامعه شناسی پزشکی*. ترجمه: محمد توکل. تهران: نشر حقوقی.
- آزموده، پیمان (۱۳۸۲). *رابطه جهت گیری با سرسختی و تسادکامی دانشجویان دانشگاه شهید بهشتی*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.
- آیزنک، مایکل (۱۳۷۵). *روانشناسی ثادی*. ترجمه: مهرداد فیروز بخت و خشایار بیگی. تهران: انتشارات بدر.
- ادریسی، افسانه (۱۳۹۱). *تأثیر کیفیت زندگی و سلامت اجتماعی بر شادابی اجتماعی*. گزارش نهایی طرح تحقیقاتی مصوب دانشگاه آزاد واحد تهران شمال، چاپ نشده.
- اینگلهارت، رونالد (۱۳۷۳). *تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی*. ترجمه: مریم وتر، انتشارات کویر.
- پاتام، رابرت (۱۳۸۴). *سرمایه اجتماعی، اعتماد دموکراسی و توسعه*. ترجمه: افشین خاکباز و حسن پویان. تهران: نشر شیرزاده.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۸۲). *مشارکت اجتماعی در شرایط جامعه آنومیک، رابطه آسیب ها و انحرافات اجتماعی با مشارکت اجتماعی*. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه تهران.
- جعفری، سیدابراهیم، عابدی، محمدرضا و لیاقتدار، محمدجواد (۱۳۸۳). «شادمانی دانشجویان دانشگاه اصفهان، میزان و عوامل موثر بر آن»، فصلنامه *طب و تزکیه*، شماره ۵۴، پاییز ۱۳۸۳، ص ۲۴-۱۵.
- جلالی مقدم، مسعود (۱۳۷۹). *درآمدی بر جامعه شناسی دین، آراء جامعه شناسان بزرگ در مورد دین*. تهران: نشر مرکز.
- چین آوه و محبوبه و روستایی، الهام (۱۳۸۳). *رابطه بین حمایت اجتماعی و تسادکامی و تأثیر آن بر سلامت روان دانشجویان*. طرح پژوهشی مصوب دانشگاه آزاد اسلامی واحد ارسنجان، چاپ نشده.
- حبیبزاده خطبه سراه، رامین (۱۳۸۴). *بررسی انواع دینداری بین دانشجویان دانشگاه تهران*. پایان نامه کارشناسی ارشد علوم اجتماعی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، چاپ نشده.
- دورکیم، امیل (۱۳۸۳). *صور بنیادی حیات دینی: توتم پرستی در استرالیا*. مترجم: باقرپرهام، تهران: نشر مرکز.
- شجاعی باغینی، محمدمهدی (۱۳۸۷). *مبانی مفهومی سرمایه اجتماعی*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- شجاعی زنده علیرضا (۱۳۸۲). «مدلی برای سنجش دینداری در ایران»، مجله *جامعه شناسی ایران*، دوره ششم، شماره ۱، ۳۴-۶۶.
- شرف الدین، هدا (۱۳۸۹). *رابطه اضطراب اجتماعی، امیدواری و حمایت اجتماعی با خوشبختی ذهنی در دانشجویان*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی اهواز، چاپ نشده.
- علی پور، احمد (۱۳۸۵). «ارتباط حمایت اجتماعی با شاخص های ایمنی بدن در افراد سالم: بررسی مدل تأثیر کلی». مجله *روان پزشکی و روانشناسی بالینی ایران (اندیشه و رفتار)*، تابستان، ۱۲ (پیاپی ۴۵)، ص ۱۳۴-۱۳۹.

- کار، آلن (۱۳۸۷). *روانشناسی مثبت: علم شادمانی و نیرومندهای انسان* (چاپ سوم). ترجمه: حسن پاشا شریفی، جعفر نجفی زنده، باقر ثنائی. تهران: نشر سخن.
- کلمن، جیمز (۱۳۷۷). *بنیادهای نظریه اجتماعی*، ترجمه: منوچهر صبوری. تهران: نشر نی.
- کوزر، لوئیس (۱۳۷۷). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی*، مترجم: محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
- کولینز، جی. آر و تی. ای، وودز (۱۳۸۲)، «روان شناسی دین و نقش دین در سلامت جسم و روان»، ترجمه مجتبی حیدری، *مجله معرفت*، اسفند، شماره ۷۵، ۸۳-۷۸.
- موسوی، سیدمحسن (۱۳۸۷). *بررسی جامعه شناختی عوامل موثر بر شادمانی در سطوح خرد و کلان*. پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، چاپ نشده.
- مهدوی، سیدمحمدصادق؛ ادیبی، افسانه و رحمانی خلیلی، احسان (۱۳۹۰). «بررسی و مقایسه میزان دینداری در گروه‌های مختلف شهروندان تهرانی»، *نامه پژوهش فرهنگی*، سال سوم، شماره یازدهم، پاییز ۹۰، ۱۶۶-۱۳۹.
- نائبی، هوشنگ (۱۳۷۴). *پژوهش در روان‌شناسی اجتماعی، سنجش میزان احساس خوشبختی سرپرستان خانوارهای تهرانی*، کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.

- Adler, MG., Fagley, NS. (2005), Appreciation: Individual differences in finding value and meaning as a unique predictor of subjective well-being, *Journal of personality*, 73(1), 79-114.
- Ahuvia, Aaron. C. (2002). "Materialistic values and well-being in business students". *European journal of social psychology*, Vol. 32, No. 1, pp. 137-146.
- Ahuvia, Aaron. C. (2008). "If money doesn't make us happy, why do we act as if it does?". *Journal of Economic Psychology*, Vol. 29, No. 4, pp. 491-507.
- Argyle, M. (2001). Personality, self-esteem and demographic predictions of happiness and depression in H. Cheng & A. Farnham (Eds), *The Psychology of happiness*.
- Cobb, C., Halstead T., Rowe, J. (1976). "*If the GDP is up why is America down?*". *The Atlantic monthly*.
- Cohen, D. A., Karen M., Thomas A. F. (2003), "Neighborhood Physical condition and health". *American Journal of public health*, Vol. 13, No. 3, pp. 467-471.
- Coleman, J. (1988). "Social capital in the creation of human capital". *American Journal of Sociology*, No. 94, pp. 95-120
- Coleman, J. (1994), *Foundations of Social Theory*, Cambridge MA: Belknap Press.
- Diener, E., Lucas, R., & Oishi, S. (2002). Subjective Well-Being. In C.R. Snyder and S. Lopez (eds). *Handbook of positive Psychology* (pp. 63-73). New York: Oxford University Press.
- Ferlander, S. (2003). *The internet, social capital and local community*, (Unpublished doctoral dissertation of philosophy). University of Stirling.
- Fischer, C. (1982). *To Dwell among Friends*. Berkeley: University of California Press.
- Fukuyama, Francis, (1999), "Social Capital and Civil Society" is Accessible at <http://www.prospect.org/print/V4/13/Putnam-r.html>.
- Grootaert, C., & Bastelaer, T. (2002). *The Role of Social Capital in development* Cambridge: Univ. Press.
- Gundelach, P., & Kreiner, S. (2004). "Happiness and life satisfaction in Advanced European countries". *Cross - cultural, Research*, Vol. 38, No. 4, November, pp. 359- 386.

- Lane, R. (2000). "Diminishing Returns to income; Companionship and happiness". *Journal of happiness studies*, No. 1, pp. 103-119.
- Lindenberg, S. (1993). *Framing, empirical, evidence and applications* (pp. 11-38). Tübingen: Mohr (Siebeck).
- Lindenberg, S. (2000). "It takes both trust and lack of mistrust: the workings of solidarity and relational signaling in contractual relationships". *Journal of Management and Governance*, No. 4, ۱۱-۳۳.
- Lindstrom, M. (2006). "Social capital and lack of belief in the possibility to influence one's own health: A population-based study". *Scandinavian Journal of Public Health*, No. 34, pp. 69-75.
- Nieboer, A., Lindenberg, S., Boomsma, A., Van Bruggen, A.C. (2005). "Dimensions of well-being and their measurement: The SPF-IL Scale". *Social Indicators Research*, No. 73, pp. 313-353.
- Offe, Claus and Fuchs, Susanne. (2002), "A decline of Social Capital? The German Case", Published in Putnam, Robert D., (2002). *Democracy in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, New York: Oxford University Press.
- Ott, J. (2001). "Did the market Depress happiness in the US?". *Journal of happiness studies*, No. 2, pp.433-443.
- Schyns, P. (2000). "Cross National Differences in Happiness: Economic and Cultural Factors Explored", *Social Indicator Research*. No. 43, pp. 3-26.
- TsouMeng-wen & liu Jin-Tan (2001). "Happiness and Domain satisfaction in Taiwan". *Journal of happiness studies*, No.2, pp. 269-288.
- Turner, B. (2003). "Social Capital, SES and health: an individual- level analysis", *Social science & medicine*. No. 50, pp. 619-639.
- Wellman, B. (1992). "Which Type of Ties and Networks Provide What kinds of Social Support?". *Advances in Group Processes*, Vol. 9, pp. 207-235.
- Wellman, B. (1999). *The Network Community: An Introduction*, 1-48 in *Networks in the Global Village*, B. Wellman (ed). Boulder, Co: Westwood.
- Woolcock M. (1997). "*Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework*",
- Woolcock, M., & Narayan, D. (2000). Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy, *The World Bank Research Observer*, Vol. 15, No. 2, pp. 225-249.
- Zunzunegui, M. V., Beatriz E. A., Teodoro D. S., Angel, O. (2003). "Social networks, social integration, and social engagement determine cognitive decline in community-dwelling Spanish older adults". *The journals of gerontology. Series B, Psychological sciences and social sciences*. 58 No. 2.